

Carmen Barceló *

EL MÓN ISLÀMIC VALENCIÀ EN L'OBRA DE ROC CHABÀS

F A poc vaig parlar justament d' "el món àrab en Roc Chabàs" als actes commemoratius del 150 aniversari del naixement d'aquest ben conegut investigador que van tenir lloc a la ciutat de Dénia. És per això que tornaré a repetir ací opinions exposades llavors, encara que, com que sempre hi han petits o grans descobriments quan tornem a llegir qualsevol obra històrica, puc contar ara alguna d'aquestes noves descobertes a les pàgines que l'historiador nostrat dedicà al món islàmic valencià.

Done, doncs, les gràcies a la Facultat de Geografia i Història per oferir-me l'oportunitat de parlar-ne i per la seua amable invitació a la qual no em podia negar després d'haver-hi estat professora d'Història Medieval durant una part de la meua carrera universitària.

Primer que res i abans d'entrar en matèria, convé recordar-se què vol dir món islàmic valencià i alhora quina imatge hi havia al respecte a l'època que li tocà viure al nostre historiador.

Una reflexió lleugera del què representa el món islàmic en la nostra cultura popular posa de manifest tot un ample registre d'avaluacions sobre la influència dels "àrabs" i, també, la generalitzada consciència que les terres valencianes, abans d'arribar Jaume I, eren poblades de "moros". Entre determinats grups locals, però, s'ha encunyat una dita que mostra un sentiment greu i perillós de menyspreu: "abans moros que catalans", on és evident –al marge d'altres consideracions– que a l'escala d'avaluació socio-cultural d'aquest col·lectiu els "moros", val a dir els musulmans, n'ocupen l'últim esglaió.

---

* Universitat de València.

I és que, per moltes diverses raons (històriques, culturals, socials i religioses), la nostra societat té tendència a dividir el món islàmic –de manera simplista i irracional– en dos grups: els “moros” i els “àrabs”, com si es tractara de dues categories antagòniques. Tots dos grups poden moure al menyspreu perquè són “moros”; els àrabs, però, gaudeixen alhora de respecte i admiració. Entre nosaltres, a més, “islàmic” no només vol dir religió; inclou altres aspectes, com ara la raça, la cultura i la llengua àrab.

A la difusió d'aquestes idees, curiosament, han contribuït fortament les persones que s'ocupaven i s'ocupen del passat i del present del món aràbigu-islàmic. Aquestes persones occidentals que abans i ara ensenyen, escriuen o investiguen sobre els àrabs i els seus territoris (presents o passats) reben el nom d'arabistes, terme que pot ser vàlid per a un antropòleg, un sociòleg, un historiador, un economista o un filòleg;¹ tots són arabistes i allò que ells o elles fan és arabisme. En principi no cal que l'arabista domine la llengua àrab, però cada vegada més aquest coneixement n'ha estat definitori.

CHABÀS I L'ORIENTALISME I L'ARABISME ESPANYOL AL SEGLE XIX

El naixement i consolidació de l'erudició oriental europea es va produir al segle XIX, encara que sempre ha estat considerat un estudi exòtic.² Potser per això la història de l'arabisme és plena de personalitats aïllades i irrepetibles i, a més, de les més dures desqualificacions entre elles, la qual cosa no ha afavorit gens ser entès pel públic no erudit. A la base de la crítica ha estat sempre el pretès desconeixement de la llengua àrab per part de qui pateix l'atac però, tot i que de vegades aquesta mancança és certa, per sota ha estat l'antagonisme ideològic. En el cas dels arabistes espanyols del passat segle amb ideologia nacional-catolicista, s'hi aprecia el re-

¹ Recordem, però, que els termes “arabista” o “arabisme” no s'utilitzen quan es fa referència a disciplines interessades recentment pel món aràbigu-islàmic, com ara l'Arqueologia i la Ceràmica.

² Sobre l'orientalisme, l'arabisme i la ideologia imperant a l'Europa del segle XIX en relació al món aràbigu-islàmic, vegeu E. W. Said, *Orientalismo*, Madrid 1990. Es poden trobar notícies sobre Espanya a J. T. Monroe, *Islam and the Arabs in Spanish Scholarship (Sixteenth Century to the Present)*, Leiden 1970; M. Manzanares de Cirre, *Arabistas españoles del siglo XIX*. Madrid 1972 i la introducció de P. Chalmeta a aquesta obra; a més, el monogràfic Después del 92: Arabistas y Estudios árabes, *Al-Qanjarah* 13 (1992), 377-503.

buig de l'entusiasme que, dins la línia del més pur romanticisme, els europeus sentien cap a la cultura àrab.³

Recordem que segons els teòrics del pensament nacionalista la imaginació (fill de la qual és el progrés) era una exclusiva del cristianisme. Aquesta idea, que es troba a la base de l'antisemitisme i del racisme, es va generalitzar fins al punt d'arribar a afirmar que els àrabs, donats a la sensualitat i a la barbàrie, no tenien imaginació com a poble i, per tant, no podien accedir al progrés. D'aquesta manera s'intellectualitzà l'"Orient" en una situació d'inferioritat davant l'"Occident", amb tot el que això comporta.

En contraposició al menyspreu davant un poble pretesament d'esquena al progrés, el pensament romàntic afavorí els sentiments d'admiració i respecte cap a l'època medieval. En aquest punt els àrabs van gaudir d'un èxit inesperat i contradictori. L'acceptació d'aquest poble vingué pel camí de la sorpresa davant la seua voluptuositat que era present, segons els autors del passat segle, en el luxe i en l'amor per l'aigua i els plaers del món terrenal. Al mateix temps s'havia anat escampat per l'Occident el coneixement de l'organització social dels palaus reials de l'imperi turc, amb odaliskes, sensualitat, joies i luxúria; també amb el despotisme i la violència arbitrària.

A més a més, la guerra d'Àfrica, és a dir el conflicte d'Espanya amb el Marroc a mitjan del segle XIX, va donar peu que entre la població culta i popular espanyola es difonguera la creença que els "moros" (i en menor mesura els "àrabs") era un poble menyspreable, tot barbàrie, retard cultural i fanatisme.⁴ Tot aquest conglomerat d'images ha comportat una diferenciació sociològica al nostre país entre els "moros" del nord d'Àfrica, sempre menystinguts, i els "àrabs", aquell poble llunyà, salvatge i ric, amb una cultura admirable i en total plenitud a l'època medieval.

Si ens acostem al període islàmic de la història medieval de la península ibèrica, trobarem que fins el segle XIX els treballs que en fan referència són plens d'errors, d'omissions, d'inversions, gairebé sense noms propis i

---

³ Pot resultar d'interés al respecte la lectura de M. Acíen Almansa, *Entre el Feudalismo y el Islam. Umar Ibn Hafsu-n en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Jaén 1994, en especial pp. 13-51.

⁴ Vegeu una anàlisi d'aquelles idees a B. López García, F. J. Simonet ante el colonialismo (1859-1863): Unos artículos en *La América, Cuadernos de Historia del Islam* 3 (1971), 159-178, a més de les seues obres *Contribución a la historia del arabismo español (1840-1917). Resumen de Tesis Doctoral*, Granada 1974 i *Arabismo y Orientalismo en España: radiografía y diagnóstico de un gremio escaso y apartadizo*, Anexe a *Aurraq* 11 (1990), 35-69, entre altres treballs d'aquest autor.

amb poques dates. La traducció a les llengües europees de les cròniques àrabs andalusines, fins llavors desconegudes i que van fer els orientalistes i il·lustrats espanyols José Antonio Conde (1766-1820) i Pascual de Gayangos (1809-1897), canvià radicalment la visió donada d'aquell període pels erudits anteriors. Malgrat que Conde (també Gayangos) va ser durament criticat per l'arabista holandés Reinhart Dozy (1820-1883),⁵ el seu llibre fou el manual on van beure molts historiadors espanyols al llarg del segle.

Serà a l'arribada del XX quan es produirà entre els estudiosos espanyols una forta tendència a negar l'islam peninsular, el qual apareix davant els seus ulls com una taca nacional que cal netejar. En paraules de Miquel Barceló: "L'arabisme, així, es converteix en una perplexa reflexió sobre un aspecte maligne del passat 'nacional'; un aspecte necessitat sempre d'explicació, quasi d'exorcisme cultural. [...] La seva obsessió unitària, resultat de les endèmiques tendències centrífugues a causa d'una congènita malformació, fa que pressuposi, recerqui i provi de crear antecedens unitaris llargs i remots en el temps, per tal d'ampliar la seva seqüència."⁶

Tots els esforços s'encaminaran des d'aleshores a cercar el manteniment de la "civilització espanyola entre la barbàrie aràbiga-islàmica". Sorgeixen i s'escampen així nous conceptes, com ara els mossàrabs, la tolerància islàmica i la convivència pacífica de les tres religions, la influència benèfica de la cultura romana i cristiana, fins al punt que, ja al present segle, es parlarà d'un "islam cristianitzat"⁷ i s'arribarà a negar el fet mateix de la conquesta islàmica del segle VIII.⁸

Pel que fa al País Valencià, bona part dels estudis crítics del passat segle sobre el món islàmic medieval són fruit dels esforços fets per Roc Chabàs d'implícit-s'hi i d'implícit-hi els arabistes del seu entorn. Abans només trobem els cronistes, com ara Beuter, Escolano, Sales i altres més, amb tots els defectes adés esmentats. No serà sobrer afegir-hi que com a historiador convençut pel positivisme a Chabàs li interessaven les fonts, els documents, i que, si bé és cert que pels seus coneixements de la llen-

⁵ Actualment s'ha reivindicat el nom d'aquests autors espanyols assenyalant el marcat excés crític de Dozy. D'aquestes crítiques injustificades ens parla M. Manzanares, *Arabistas españoles del siglo XIX*, Madrid 1971, 65-79 i 89-101.

⁶ M. Barceló, *L'Orientalisme i la peculiaritat de l'arabisme espanyol*, *L'Avenç* 25 (1980), 405-408.

⁷ És el títol de l'obra de M. Asín Palacios, *El Islam cristianizado. Estudio del "sufismo" a través de las obras de Abenarabi de Murcia*, Madrid 1931. N'hi ha reedició amb el mateix títol feta per l'editorial Hiperión, Madrid 1981.

⁸ Com és el cas de l'obra d'I. Olagüe, *Les Arabes n'ont jamais envahi l'Espagne*, Paris 1969, traduïda al castellà amb el títol *Una revolución islámica en Occidente*, Barcelona 1974.

gua àrab no podem considerar-lo "arabista", tindrem ocasió de veure com la seua contribució a la Història Medieval valenciana cal situar-la al mateix nivell que la d'altres arabistes del seu moment.

Analitzarem tot seguit el tractament que féu el nostre historiador dels esdeveniments del govern islàmic al territori valencià que, en forma directa o indirectament, hom troba als seus escrits. No podem retraure-li, però, l'absència d'estudis d'història social, ni específics sobre els mudèixars i moriscos ni sobre la població andalusina, per tal com li dominava l'historicisme i potser fóra per a ell més urgent la tasca de posar els fonaments d'una historiografia valenciana seriosa. Tampoc no ens hem d'enganyar respecte a la quantitat de treballs dedicats per Chabàs al període islàmic medieval. Són pocs i principalment centrats en figures atípiques el denominador comú de les quals és llur relació amb el cristianisme.

La seua condició eclesiàstica i el quasi nul coneixement de l'àrab justifica al meu parer aquesta elecció. En relació també amb les seues creences religioses parlarem de la seua posició davant la hipòtesi del manteniment del cristianisme valencià durant el període islàmic. En aquest punt la contribució de Chabàs va ser decisiva i va influir molt fortament en la historiografia valenciana posterior. Tampoc no ens hem d'oblidar que el rigor científic del canonge denier es manifesta en una forma literària l'eclecticisme de la qual quasi esborra les seues idees.

1. LA HISTORIA DE DENIA

Fetes totes aquestes consideracions prèvies passarem a analitzar ara la *Historia de Denia*. Es publicà en dos volums entre el 1874 i el 1876 i fóu la primera obra històrica d'extensió feta per Chabàs. La part relativa als àrabs ocupa unes huitanta planes d'un llibre que en té 471.⁹ L'autor esmenta l'única bibliografia a l'abast d'un lector culte d'aleshores: la *Dominación de los árabes en España* (1820) de Conde, la *Historia general de España* de Modesto Lafuente (1850-1867), la *Bibliotheca Arabico Hispana* (1710-1791) (on el maronita Miguel Casiri feia una descripció en llatí del contingut dels manuscrits àrabs de la Reial Biblioteca d'El Escorial) i les *Recherches sur la littérature des arabes d'Espagne* (1849) dins la qual Dozy criticava de forma agressiva Conde i Casiri.

---

⁹ Cite per l'edició de l'Ajuntament de Dénia i de l'Institut d'Estudis "Juan Gil-Albert", amb notes introductòries de Manuel Bas i José Carrasco, Alacant 1985.

Tot i amb això i al marge d'altra bibliografia seleccionada amb bon criteri, el seu deute és molt gran amb els cronistes clàssics, com ara Vicianna, Escolano, Beuter, Diago o Sales. Anys més tard, però, l'autor va tractar d'allunyar-se'n, tot puntualitzant, rebutjant o negant moltes de llur notícies sobre el regne, així com les incorreccions comeses per aquells erudits –i per ell mateix en seguir-los– respecte a la història de la seua ciutat natal.

No calia estar dotat d'un gran sentit crític com Chabàs per a adonar-se de les greus contradiccions que presentaven les històries del període islàmic redactades pels arabistes, els quals només feien que traduir les cròniques àrabs sense fer-ne la crítica. És per això que s'afanyà per advertir-hi el lector i ens assenyalà els seus propis mètodes:

Es verdad que hay tanta confusión y tanta contradicción en los escritores de aquellos tiempos que es desesperada empresa la del que aspira a formar una narración algo racional, y un tanto ordenada. Pero cuando discrepan las autoridades, toca a la razón dar el fallo. Esto es precisamente lo que he procurado hacer respecto al periodo cuyo estudio empezamos” [ens diu a l'inici del període islàmic (pàg. 101)]

I més avant afirma d'acord amb el mètode racionalista:

si hay dudas las expondré, si contradicciones las señalaré, y allí donde encuentre alguna luz la haré resplandecer para disipar las dudas, y deshacer las contradicciones [pàg. 125]. *Tendré un placer en poder decir con seguridad: me equivoqué, y enseñar a mis lectores los documentos que prueban la verdad y la fijan.* [pàg. 207]

De tot el llarg període islàmic, la part millor treballada per Chabàs, la més novedosa i de la qual tractaria en articles posteriors és la dedicada a la família de Mujāhid (1010-1045). Fidel als mètodes del positivisme històric aprofità tots els materials, com ara les cròniques, els documents manuscrits, els epigràfics i les monedes. En el cas dels reis de la taifa de Dénia, tot utilitzant les dades inequívokes de les monedes, aconseguí una reconstrucció de les genealogies, càrrecs i vicissituds d'aquest petit regne medieval del segle XI que és inútil tractar de cercar en altres treballs de l'època sobre el mateix tema.

Anys després, ell mateix ens explica que “*impreso ya lo que se refería a la dominación sarracena, empecé á entrar en relaciones con D. Francisco Cordera, quien me facilitó algunas notas, que incluí en un apéndice sobre numismática dianense*”, tot justificant els seus propis errors perquè a Dénia

estava “completamente aislado de todos los literatos que me pudieran haber dado luz en los estudios á que ponía atrevidamente mano”.¹⁰

Sobre la història ben difícil d'aquell període de taifes, Chabàs assenya- la el silenci de molts escrits cronístics, a més de

la oscuridad que vemos en otros muchos referentes a las guerras entre moros y cristianos; pues los escritores árabes sólo sirven para decirnos lo que hacían los suyos, y casi nunca para hablarnos del enemigo, al que no conocían y hasta parece que no se tomaban interés en conocer. Los cronistas cristianos, además de concisos hasta la exageración, no nos dicen bien ni un solo nombre árabe, lo cual produce grande confusión en sus relaciones, y a veces da lugar a equivocaciones. [pàg. 133]

Quan troba discrepàncies d'anys o de noms accepta de preferència les cròniques aràbigues “que en esto nos merecen más fe que las cristianas” [pàg. 145].

Una de les possibles raons per la qual quasi no s'aprecia en l'obra el pas del temps rau –al meu parer– en la manca d'adjectius de qualsevol tipus, tant despectius com afalagadors. Ja hem parlat adés que no és gens fàcil trobar la ideologia de l'autor ni les seues idees pròpies sobre el tema. Tanmateix, no va poder defugir d'utilitzar tòpics, com ara el *fanatisme* dels musulmans [pàg. 110] o de prevenir els seus lectors davant la desagradable sorpresa de les afirmacions dels cronistes islàmics. Així, tot transcrivint un passatge relatiu a la desfeta de Mujàhid davant Sardenya que diu “no se hartaban de sangre los cristianos”, afegeix en nota: “Nótese que quien habla aún es el escritor árabe que traduce Conde” [pàg. 132].

Un altra novetat respecte als treballs coetanis és l'atenció donada a l'aspecte arqueològic. Les seues làmines amb reproduccions d'alguns objectes artístics d'època islàmica són avui un testimoni molt valuós per tal com aquests elements han desaparegut. Entre els materials litografiats hi ha una inscripció aràbiga del segle XI, referida a la mort de dues germanes, la traducció de la qual Chabàs no va poder aconseguir de ningú i que avui encara resta inèdita.

La redacció –molt breu– de la part dedicada al passat islàmic en la *Historia de Denia* permet una lectura àgil i lleugera, sempre que ens obli-

---

¹⁰ Mochéhid hijo de Yúsuf y Alí hijo de Mochéhid, en *Homenaje á Francisco Codera en su jubilación del profesorado. Estudios de erudición oriental con una introducción de D. Eduardo Saavedra*, Zaragoza 1904, p. 411. El tiratge a part portava el títol ben significatiu de *Mochabid y Alí, fundadores de Denia*, vegeu M. Bas Carbonell, *Comentarios a la obra de Don Roque Chabàs*, pàg. xxxviii de la reedició de la *Historia de Denia*, Alacant 1985.

dem de la trasliteració de les lletres àrabs. L'il·lustre canonge barrejà els diferents sistemes emprats llavors als escrits en les llengües llatina, francesa i castellana, sense poder optar per un d'unificador encara inexistent. D'altra banda, falten notícies, evidentment, i també hi ha errors; això, però, es pot dir de qualsevol altre llibre amb més d'un segle d'existència.¹¹ Encara més, és el deute que paga tota obra històrica.

2. LA REVISTA *EL ARCHIVO* (1886-1893)

Un investigador actual que haja consultat *El Archivo* sap que trobarà una col·lecció ben important de notícies i documents per a la història valenciana el valor de la qual no cal referir ara. No sols hi ha documentació d'època foral; també dels romans, dels ibers i dels àrabs; aquests últims estudiats per arabistes la participació dels quals va ser important i acredita l'interès de Chabàs pel tema.

Quan comença l'edició de la revista ha passat una dècada des de la publicació de la *Historia de Denia* i ara pot desenvolupar la seua idea del que hauria de ser la tasca dels investigadors de l'antic regne de València. Sobre les afirmacions dels cronistes ens dirà:

Han escrito, al tratarse de las historias particulares de las poblaciones del mismo, muy á la ligera y como queriendo dar crédito á las tradiciones populares, sin investigar seriamente su fundamento. [I sobre la seua història de Dénia diu:] Lo que faltaba [...] lo supliré por medio de EL ARCHIVO. Hace años que acariciaba ésta idea y aunque sea á costa de los mayores sacrificios he de conseguir mi objeto. [El Archivo I, 195]

En relació als àrabs no serà sobrer reproduir les seues paraules a l'article titulat "*Viaje literario al Archivo General de la Corona de Aragón*", aparegut al primer volum:

Un pesar he tenido, renovando una intención concebida años atrás. Para estudiar con verdadero provecho nuestra historia es preciso saber árabe y saberlo bien. Conozco que es difícil este estudio, pero veo que es preciso. ¡Ojalá lo hubiera estudiado en mi juventud! Me encontra-

¹¹ No obstant això, encara figura recomanada l'obra de Chabàs a la bibliografia de l'article *Dāniya* [signat conjuntament per C. F. Seybold i A. Huici Miranda] de la segona edició de l'*Encyclopédie de l'Islam*, Leiden-Paris 1977.

ría ahora con la mayor de las satisfacciones. En el Archivo de Barcelona hay cerca de doscientos documentos arábigos, que esperan al sabio Merlin que los desencante. Por supuesto que están sin catalogar. Nadie los entiende. [El Archivo (octubre 1886), I, 196]

En aquest article Chabàs ja anuncia que farà tots els possibles perquè algú se n'encarregue: “no dejaré piedra por mover para ello y entre mis amigos cuento con persona competente que creo me escuchará”. I efectivament, els catalogà per primera vegada Julià Ribera i Tarragó.¹² Estudiats en part per García de Linares i Alarcón i Santón, van ser editats finalment en l'any quaranta, amb pròleg d'Ángel González Palencia, complint-se d'aquesta manera els desitjos del canonge denier manifestats cinquanta anys arrere.

Al meu parer Chabàs es dedicà a estudiar les lletres àrab com era el seu desig; si més no al quadern del 7 d'abril del 1888 apareixen a la revista [pàg. 389] els primers signes aràbics, que continuarien als números següents. Com ell mateix escriu: “al Director de esta Revista le precisa, por muchas razones, ser él el cajista de griego, hebreo y árabe”.¹³ I sabem que a la seua rica biblioteca hi havia un exemplar de l'Alcorà en àrab, un signe més del seu interès i vocació.¹⁴

També hi col·laboraren els arabistes espanyols: Francisco Javier Simonet (Màlaga 1829-Madrid 1897), Francisco Fernández i González (Albacete 1833-Madrid 1908) i Julià Ribera i Tarragó (Carcaixent 1858-1934), catedràtics d'Àrab a les universitats de Granada, Madrid i Saragossa. Altres col·laboradors són l'arxiver Francesc Pons Boïgues (Carcaixent 1861-1899), Leopoldo de Eguílaz i Yanguás (Mazarrón 1829-Madrid 1906), Eduardo Saavedra i Moragas (Tarragona 1829-Madrid 1912) i Pasqual Menéu i Menéu (Betxí 1857-1934). Tampoc no hi manquen les signatures dels grans arabistes europeus, els treballs dels quals es reproduïxen dels

---

¹² La descoberta de tots els documents aràbics de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de què parla Chabàs fou obra de Bofarull i no pas de cap altre. No és certa, doncs, l'afirmació d'Asín Palacios que fóra obra de Ribera, cfr. la Introducció a J. Ribera, *Disertaciones y Opúsculos*, Madrid 1928, I, p. xxv. La mateixa informació errònia es troba al Prólogo d'A. González Palencia a M. Alarcón y Santón i R. García de Linares, *Los documentos árabes diplomáticos del Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid 1940, p. vii. La correspondència entre Ribera i Bofarull sobre l'edició d'aquests texts ha estat estudiada per D. Bramon, Julián Ribera y los documentos árabes del Archivo de la Corona de Aragón, *Mélanges Louis Cardailiac, études réunies et préfacées par A. Temimi, Zaghouan* 1995, 111-120.

¹³ No he sabut trobar la cita als volums de la revista. En fa menció E. A. Llobregat, Introducció, *El Archivo. Revista Literaria Semanal, dirigida por Roque Chabàs*. (I) Edició facsimil, Alacant 1985, p. ix.

¹⁴ E. A. Llobregat, *op. cit.* p. xxiv.

publicats en altres revistes, com és el cas de l'italià Michele Amari (1806-1889) i de l'holandés Reinhart Dozy.

Als primers volums, d'acord amb la definició de “revista literària” que li donà Chabàs abans de mudar-la per “*revista de Ciencias Históricas*”, hi ha cabuda a la reproducció de contes de la rica col·lecció de literatura aljamiada descoberta feia uns anys¹⁵ i d'assajos sobre el passat aràbic. Una d'aquestes contribucions és l'article titulat *A la luna de Valencia* signat per Chabàs. L'autoria d'aquesta peça literària, però, és obra d'altra persona la qual s'oculta sota el pseudònim de Mahomat El-Balencí.

Es tracta de refutar les *confusions* que presenten els cronistes del regne, entre altres les referides als noms de les portes de la ciutat de València en època islàmica. La forma utilitzada és el diàleg entre un cristià de nom *Confusio* i “*un moro de carne y hueso, vestido con su bornuz, calzado con sus babuchas, hablando el valenciano con acento anticuado, que parece del siglo XVI o XVII*” denominat *Ahmed Aben Salamó*. Trobem ací, posades als llavis del musulmà, tot un enfilall d'afirmacions sense cap base documental, que han estat repetides una i mil vegades per molts autors valencians contemporanis:

Ha de saber V., que soy valenciano, aunque nacido y criado cerca del Sahara. Mis antepasados aquí vivieron y aquí tenían sus haciendas: pero un Rey intolerante los echó a la otra parte del mar y no tenemos más remedio que aguantarnos nuestra miseria; pero es el caso que han llegado allá noticias de que aquí hay libertad de cultos y vengo comisionado para ver de rescatar algunas cosas que se quedaron aquí en tiempo antiguo. Traigo mis notas y hasta las llaves de la casa, que como un talismán conservamos de generación en generación. [vol. II, 13-14]

Apareix encara el tòpic de la tolerància islàmica respecte als cristians que permet d'afirmar la continuïtat del culte, de la població i de la llengua:

¿Sabe V lo que les venció, Sr. Confusio? Su falta de religión, sus divisiones políticas, en fin el rebajamiento de su carácter. Siento decirlo, pero es la verdad. En África somos otra cosa, pero aquí bebíamos vino como los cristianos y hasta celebrábamos sus delicias. Por otra parte ¡cuantos cristianos renegados, que nada eran en religión, se ocultaban

¹⁵ El Baño de Zariéb, III, 156-165, 169-174 i 239; El juicio final. Trozo de un sermón morisco, IV, 116-117; P. Gil, *Las coplas del Alichante de Puey Monzón*, IV, 171-181.

bajo nombres musulimes! otros ni este cuidado tenían. Diganlo los Aben Pascual, Mohamat Sante Marini, el opulento Aben Calbo, Aborrit, Ben Gomez, Sempeterí, Aben Vives, Aben Tauro, Ben Fortun, Abenpesat, Abenlupel y otros muchos que aquí vivían y eran originarios de cristianos, como su nombre lo denuncia.

En aquest sentit, si els cronistes havien parlat de “moros intolerantes” era perquè:

*los cristianos solo conocen la medalla por un lado
no sabían quienes eran sus vecinos; conocían mejor á los paisanos de V., señor Confucio, digo á los chinos. Seguramente el ódio político y el de religión cegaba á unos y á otros.*

Fins i tot, les muralles de València i el sistema de regadiu de l'horta, “*admiración de propios y extraños*”, no poden ser obra dels moros perquè aquests eren “*unos miserables*”, sinó dels romans.

Estic quasi segura que el pseudònim de Mahomat El-Balencí oculta l'arabista Julià Ribera. El to, els temes i l'estil literari apunten en aquesta direcció tot tenint en compte les seues idees expressades als treballs que publicà a la mateixa revista i als seus escrits en general,¹⁶ a més d'aquesta referència a algunes rectificacions de Ribera, trameses per carta, les quals va publicar Chabàs al primer volum:

Aben-Pascual, Ben Ferro y Ben Comparat no son seguramente descendientes de Muza y Taric, cuando segun toda probabilidad serían, como lo demuestra su apellido, tan lemosines como V. y yo. Ellos sabian perfectamente que Ferro es hierro, que Pascual era nombre propio cristiano y que Comparat era comprat en lemosin, comprado en castellano. Este último se llamaba tambien Ben Choriol, el Julio de los antiguos valencianos. Otros hubo [...] que ocultaron su apellido cristiano y se dieron tono y abolengo arábigo, fingiendo una nobleza que no tenían, pues eran sencillamente unos renegados. [vol. I, 157]

---

¹⁶ Vegeu J. Ribera, *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928, 2 vols, on es recullen bona part dels seus treballs de col·laboració apareguts a *El Archivo* a més d'altres contribucions. No es van recollir tres dels seus articles publicats als vols. I i II (Influencias berberiscas en el reino de Valencia, La provincia de Denia i Topografía de Alcira árabe), l'exclusió dels quals pogué ser deguda “*a un deliberado propósito de los coleccionadores o del propio autor*” com diu G. Gustavino Gallent al Prólogo a J. Ribera Tarragó (1858-1934), *Opúsculos Dispersos*, Tetuán 1952, p. 8.

Ja hem parlat del fet que Chabàs, mentre realitzava la seua història de Dènia, va establir relacions amb Francisco Codera y Zaydín (Fons [Osca] 1836-Madrid 1917), numismàtic, a més de catedràtic d'Àrab a les universitats de Saragossa i Madrid i mestre de Julià Ribera. Codera no va signar mai un article a la revista *El Archivo* però és molt probable que encoratjara al seu deixeble Ribera, natural de Carcaixent, a col·laborar-hi, com de fet va ocòrrer als dos primers volums.¹⁷ L'admiració de Chabàs respecte al nou col·laborador és ben patent¹⁸ i queda reflectida, a més, en aquestes paraules:

Las pequeñas monografías de V. me encantan; son como destellos de una luz que aparece un momento, para enseguida ocultarse. El tiempo, que madura todas las cosas, producirá en V. de seguro, la sazón, que V. admira en Dozy. [...] Continúe V. pues, adelantando ideas, publicando noticias desconocidas, escribiendo pequeñas monografías; los trabajos grandes didácticos son de otra edad, que V. aun no tiene: estos principios daran aquellos resultados. [vol. I, 257]

Hem d'agrair a Chabàs la pressió feta a l'arabista per tal que treballara sobre la història dels àrabs de València i que aquest col·laborara des del primer moment i que col·locara els seus deixebles, Pons Boigues i Menéu, en la mateixa tasca.¹⁹ De fet, fins als anys 70, la història àrab del País Valencià gairebé no comptarà amb més treballs específics sobre el món islàmic dels territoris valencians que els fets per aquells arabistes del segle XIX, aprofitats sense massa fortuna²⁰ per Piles Ibars per a redactar la seua *Valencia árabe*, publicada el 1901.

A banda d'aquesta important tasca de l'arxiver metropolità com a animador d'altres a treballar sobre el passat islàmic, no és menor la que ell mateix desenvolupà en el seu magnífic treball sobre l'últim governador al-

¹⁷ Va col·laborar també al volum IV; vegeu C. Barceló, *El Archivo* (1886-1893) (Índices para su manejo), *Estudios de Historia de Valencia*, València 1978, 481-530.

¹⁸ Resulten ben significatius els anuncis que fa Chabàs a la revista dels èxits del carcaixentí Ribera: primer anunciant el concurs oposició a la càtedra de Saragossa, i després del resultat del concurs i del nomenament d'acadèmic corresponent de la Història.

¹⁹ Vegeu el discurs pronunciat per Ribera en ser nomenat director *honoris causa* del Centre de Cultura Valenciana l'any 1925, on va fer un repàs dels seus treballs sobre la història àrab local, recollit a *Disertaciones y opúsculos*, II, 336-362. Vegeu també, B. López García, Correspondencia de Julián Ribera a Pascual Menéu: una amistad en una etapa decisiva del arabismo (1899-1904), *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes* 10-11 (1993-94), 499-526.

²⁰ Ribera va ser el primer en manifestar aquesta opinió en *El pseudoarabista*, *Cultura Española* 1 (1906), p. 51, recollit a *Disertaciones y Opúsculos*, I, 491.

mohade de València, el *Sayyid* Abū Zayd dels àrabs o Çeit Abu Çeit dels documents cristians.²¹ La recerca feta i la utilització de molts documents cristians conservats als arxius donen a aquesta investigació la solidesa d'un treball encara vàlid.

A les pàgines de la revista *El Archivo* trobem també tota una sèrie d'articles on Chabàs presenta els seus pressupostos sobre el quefer de l'historiador i sobre què és la Història. Un d'aquests treballs, titulat justament *Los falsos cronicones y su influencia* recull els següents postulats:

No hay que darle vueltas: la historia que ha desaparecido de la memoria de los hombres, para siempre está muerta. Lo que se conserva en archivos y bibliotecas, los datos de la arqueología y numismática y demás ciencias auxiliares hay que depurarlos, cotejarlos entre sí, y exponer el resultado con sinceridad [...] La historia es narración de hechos pasados: unas veces éstos son necesarios y otras veces muy contingentes. En el primer caso hay que averiguar el cómo y el cuando; si no hay fuentes para la investigación, no queda más remedio que confesarlo, y si las hay, medir su alcance y valor, no forzándolo; pasando en la averiguación desde lo conocido á lo que se busca. En el segundo caso todo serán ficciones y... tonterías, si estamos sin fuentes históricas ó si hacemos correr sus aguas á nuestro gusto. [vol. II, 105]

A les pàgines de la revista Chabàs no sols edita documents dels arxius, també recull notícies ben interessants per a la història de l'art, l'arqueologia i la numismàtica islàmica (normalment recollides d'altres publicacions), a més de col·laboracions, com ara la del col·leccionista valencià Francisco Caballero Infante, el monetari del qual conserva avui la Universitat de València. En relació amb l'epigrafia, al volum III ens conta una gesta que no puc defugir de comentar a tall d'exemple del vessant humà del nostre canonge i de la seua tasca en profit de la ciència.

Esdevinguda el 5 de setembre del 1889 quan va realitzar una excursió a la Valldigna per tal d'estudiar unes inscripcions aràbigues en companyia de Julià Ribera, a qui comunicà la seua existència Bernat Montalvà d'Alzira, l'aventura es desenvolupà de la següent manera segons l'historiador darrer:

Dicho Sr. Ribera y el que esto escribe estaban ya al salir el sol montados en el pacifico animal de Balaam y en dirección a las venerandas ruinas, que se destacaban en el fondo del valle. El día encapotado favo-

---

²¹ Publicat als volums V, 143-166, 283-304, 362-372 i VI, 407-409.

recía la excursión, pero a pesar de ello, como al empezar la subida tuvimos que descabalgar, la fatiga llegó a su colmo al poner el pie en la cúspide. [vol. III, 289]

Després de fer la descripció del paisatge i l'arribada al castell d'Alfàndec continua:

Antes de penetrar en el castillo, hicimos alto: nuestros cuerpos extenuados necesitaban de algún reparo. Tendidos en el duro suelo contemplábamos aquellas venerandas ruinas y evocábamos recuerdos históricos al pasar por nuestra garganta los sabrosos restos de una pierna de carnero. [vol. III, 290]

La descoberta d'inscripcions aràbigues en la volada de l'ermita de Santa Anna va haver d'esperar puix: "*era tarde, estábamos rendidos, el sol abrasaba nuestras cabezas y era preciso volver a Benifairó*" [vol. III, 292].

Potser resulta estranya aquesta referència a la fatiga. No es tractava de persones de molta edat: Chabàs en tenia quaranta-quatre i Ribera trenta. També pot deduir-se'n el plaer que produïen els menjars al nostre historiador qui ens parla de la "*suculenta comida*" amb la qual el rector de Benifairó va "*regalar nuestro cuerpo*" i, tot fent la narració de la següent visita per a l'estudi dels socarrats, no va amagar que anava acompanyada d'una paella. Malauradament dels gairebé 170 socarrats amb lletres i dibuixos àrabs comptabilitzats per Chabàs a l'ermita només hom coneix l'existència de 38, conservats avui en museus i col·leccions particulars.²²

He al·ludit adés a les seues redaccions eclèctiques pel que fa al món islàmic valencià. Hi ha però un cas on aquest eclecticisme es torna un eclecticisme a l'espanyola, val a dir al servei de la veritat catòlica: quan estudia els mossàrabs valencians. Va publicar una primera aproximació al butlletí de la Reial Acadèmia de la Història el 1891 i va reproduir-la al volum cinqué de la seua revista [pàgs. 6-28], publicat el mateix any.

Chabàs va distribuir el seu primer treball en 10 punts o apartats amb el mateix objectiu: demostrar la pervivència de cristians no tan sols a la Còrdova i la Toledo islàmiques sinó a les terres valencianes, ja que:

Sería absurdo creer, que los millones de habitantes, que existían en la Península al tiempo de la invasión, mudaron en pocos años la religión que, durante siglos, habían profesado sus padres. Planta tan arraigada

---

²² Vegeu, A. Labarta i C. Barceló, *Socarrats valencianos con escritura árabe. Inventario provisional, Al-Qanṭara* 7 (1986), 451-467.

*no es fácil arrancarla de cuajo y de un solo tirón. Cuanto mayor es la diferencia que media entre la doctrina de Cristo y la de Mahoma, tanto más difícil se hace admitir como un hecho histórico este resultado, aun suponiendo todas las violencias imaginables.*²³

Aquesta premissa, però, és només fruit del seu desig i no pas d'una demostració científica. Dos són els objectius de l'eclesiàstic denier en aquest tema: per una banda constatar l'existència de cristians a Dénia, a les muntanyes d'Alacant i a València; per altra, demostrar que l'església dels mossàrabs en la capital fou la de Sant Vicent de la Roqueta i no pas la de Sant Bartomeu, com des de Beuter es venia acceptant per tots els historiadors regnícoles; la refutació, però, es va centrar a l'opuscle que Agustí Sales dedicà el 1746 al santuari del Sant Sepulcre.

Per bé que la refutació a Sales era fàcil, els arguments aportats per Chabàs no són irrefutables, la qual cosa ha permés a estudiosos posteriors i coetanis dubtar d'aquells, com ara, davant la seua possible falsificació, deduir-ne població cristiana de la concessió de les esglésies del regne-taifa de Dénia al bisbat de Barcelona o considerar un culte cristià mai interromput a l'església de Sant Vicent de la Roqueta tot basant-se en les donacions de Jaume I. Altres arguments ni tan sols es poden provar, com ara l'ascendència cristiana dels personatges de la València islàmica, la suposada onomàstica romànica dels quals es troba al *Llibre del Repartiment*.

Sanchis Sivera va reprendre anys després la tesi del docte canonge, afegint-hi més dades. Cal dir, però, que el tema resta obert i sense solució per manca de proves irrefutables, encara que alguns erudits i pseudo-erudits valencians han fet d'una hipòtesi brillant una bandera política. Jo m'estic amb Chabàs quan deia a la seua revista que

la historia no se hace, pero su estudio no concluye, pues se escribe recogiendo y se apura con el auxilio de la lingüística, de la arqueología y diplomática, comparando, detallando y colocando cada pieza en el sitio y tiempo que le corresponde. [vol. I, 143]

3. ALTRES TREBALLS

Amb la suspensió de la revista *El Archivo* no va desaparèixer l'interés de Chabàs pel passat islàmic. De fet, quan el 1895 edità les *Antigüedades de Valencia* de Teixidor, amb addicions i correccions importants, per tres

---

²³ P. 5 del tiratge a part (Madrid, Fortanet, 1891) de l'article aparegut al *Boletín de la Real Academia de la Historia* 18 (1891), 19-49.

vegades utilitza els signes àrabs en les seues observacions lingüístiques sobre el nom de les portes de la ciutat de València durant el període islàmic i sobre l'etimologia del palau del Real.²⁴ Encara que no tenia accés directe a les fonts àrbigues, el seu bon sentit i el coneixement dels documents cristians li van permetre fer una molt bona aproximació a la topografia de València al moment de la conquesta de Jaume I.

El 1904 col·laborà en l'homenatge al seu benvolgut amic Francisco Codera. Ho va fer amb el tema de Mujāhid i del seu fill, l'elecció del qual justifica "*porque son las figuras más salientes de la historia de Denia, á la que estoy especialmente obligado*". És la primera vegada que s'edita la subscripció àrbiga del privilegi concedit per 'Alí, fill de Mujāhid, a la catedral de Barcelona amb la transcripció moderna i traducció de Ribera. Davant la hipòtesi d'investigadors anteriors i coetanis de Chabàs que el document fóra una falsificació, va tractar de provar la seua autenticitat. No obstant això, els dubtes sobre la falsedat del document encara continuen.

La maduresa intel·lectual s'aprecia en el tractament de les embolicades notícies de les cròniques àrbigues i cristianes (peninsulars i italianes) que fan referència a la taifa de Dénia. Malgrat el temps transcorregut, és un treball que cal consultar per la quantitat de notícies que dona i l'ordre que hi posa.

Per finalitzar aquest viatge per les obres de Chabàs, on de forma directa o indirecta tractà del passat islàmic, vull fer menció ara a la seua reedició el 1911 de *La Doctrina cristiana en lengua arábica y castellana para instrucción de los moriscos* que manà fer l'arquebisbe de València Martín de Ayala el 1566. En l'importantíssim paper que realitzà Chabàs per la recuperació d'obres d'un interès excepcional per als filòlegs, tant romanistes com arabistes, aquesta edició en fotograt és una de les contribucions menys conegudes i valorades. Com tantes altres ocasions, també Ribera el va ajudar en aquesta tasca tot fent-li el pròleg i la transliteració àrbiga del text. Les paraules de Ribera ens serviran ara per a destacar la vàlua d'aquesta reedició:

Es documento curioso y muy interesante para la filología española [...] aunque ponga en evidencia la falta de erudición y, hasta cierto punto, la de saber arábigo de nuestros catequistas y predicadores. [...] Los filó-

²⁴ Vegeu J. Teixidor, *Antigüedades de Valencia*, València 1895, I, 25-29, 172-177, 198-200 i 437-439, a més de la reproducció de *Los mozárabes de Valencia*, pp. 391-420.

logos deberán un buen servicio al benemérito canónigo D. Roque Chabàs, que tantos ha prestado ya á las disciplinas históricas. ¿Cómo había yo de negarme á escribir este prologo y á proporcionarle la transcripción en caracteres árabes? Aunque no fuera tan íntimo, tan cordial y tan querido amigo (y con esto sobraba para corresponder a su invitación), me hubiera brindado muy gustoso, en gratitud por los generosos servicios que presta a los estudios arábigos con la presente publicación.

Ribera comença el pròleg tot dient que “*el ilustre canónigo Dr. D. Roque Chabàs, poseía un ejemplar, ya raro de la Doctrina Cristiana*”. Chabàs, amant de la veritat, amb un gest propi de la seua senzillesa i tot donant una notícia de molt de valor per als futurs investigadors, afegeix en nota:

Fue adquirido en Valencia por el Excelentísimo Sr. D. José E. Serrano Morales, que falleció sin haber podido hacer la reproducción, que ahora sale á luz con el favor de su viuda, que gustosa se prestó a facilitar el ejemplar que después colocó en la Biblioteca que á su muerte pasó al Excmo. Ayuntamiento de Valencia.

A la reedició hi ha set pàgines els caràcters àrabs de les quals reproduïxen el text àrabi que l'arquebisbe Ayala havia imprès transliterat en lletres llatines. Vull destacar que és la primera vegada que s'imprimeix un text àrab de certa extensió a València, potser fet manualment pel mateix Chabàs als seixanta-set anys, d'acord amb el mètode ideat pel numismàtic Antonio Prieto i Vives a instàncies de Ribera.²⁵

Desenvolupar aquest aspecte, però, està fora dels límits que m'havia proposat, fora del passat àrab i islàmic valencià que tant va interessar el nostre benvolgut –per moltes raons– en Roc Chabàs. Quina va ser, però, la seua avaluació del món islàmic valencià? Només he trobat una mica de llum sobre això al seu resum de la Història de Dènia:

La media luna se apodera de España; y no tarda mucho tiempo sin que la historia nos muestre la importancia de Denia, que, destruido el trono de los emires de Córdoba, ve levantarse otro aquí, glorioso y pujante como lo fue el de Mugehid [...] Aparece la enseña de la cruz; un guerrero cristiano se presenta a sus puertas, y éstas se abren pronto al Conquistador, que al penetrar aquí, separa dos civilizaciones, abuyenta

---

²⁵ Vegeu J. Ribera, *Disertaciones y opúsculos*, Madrid 1928, I, pp. xxiv i cxiii-cxiv de la Introducció de M. Asín Palacios. Sobre aquest vessant de Ribera vegeu a més M. I. Fierro, *La bibliofilia de Julián Ribera, Sbarq al-Andalus. Estudios Árabes* 10-11 (1993-94), 373-383.

a los sectarios de Maboma, y desde entonces para siempre ya no tienen sus habitantes más ley que el evangelio. Otro pueblo renace de entre las cenizas del islamismo, y poco a poco va tomando incremento; rodeado de moriscos, y habitando aquel promontorio, un día consagrado a Diana, él sólo se mantiene puro. [pàg. 461]

M'agradaria, per acabar, traure del passat les paraules que l'historiador dels moriscos valencians, Pasqual Boronat, va deixar escrites sobre el nostre homenatjat: "*mañana, estimando la posteridad el mérito del trabajo llevado por V. a cabo, ha de verse obligado á rendirle justo tributo de admiración*".²⁶ Vet ací el presagi que hem volgut fer realitat.

---

²⁶ L. de Ontalvilla, El P. Fr. Jose Teixidor y Trilles. Apuntes bio-bibliográficos, dins J. Teixidor, *Antigüedades de Valencia*, València 1895, I, vii-viii. Sobre el pseudònim "Luis de Ontalvilla" utilitzat per Boronat, vegeu M. Bas Carbonell i N. Bas Martín, *Epistolario Chabás-Serrano Morales*, València 1995, p. 19, nota 19 (on figura com Ontavilla en lloc d'Ontalvilla).